

УДК 94:929(477)"1917/1920" Єфремов С.

*Світлана Григорівна ІВАНИЦЬКА,
кандидат історичних наук,
доцент Запорізького інституту
економіки та інформаційних технологій
(Запоріжжя)*

ПУБЛІЦИСТИКА СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА НА ШПАЛЬТАХ «КНИГАРЯ» (1917–1920 рр.): ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

Метою статті є систематизація та осмислення змісту текстів видатного критика, публіциста, історика літератури Сергія Єфремова (1876–1939) на сторінках місячника «Книгарь: літопис українського письменства». Це 47 рецензій, бібліографічних нотаток, книгознавчих і літературознавчих статей, два некрологи — пам'яті І. Шрага та М. Туган-Барановського, стаття про нищення денікінцями в Києві українських видань.

Ключові слова: Сергій Єфремов, «Книгарь», Українська національно-демократична революція, рецензія, біографіка.

The purpose of the article is to systematize and comprehend the content of the publications of the famous critic, publicist, and literary historian Sergiy Yefremov (1876–1939) on the pages of the bibliographic magazine “Knyhar: litopys ukrainskoho pysmenstva”. There are 47 reviews, bibliographic notes, bibliographic and literary articles, two obituaries for the memory of I. Shrag and M. Tugan-Baranovsky, an article about the Denikin’s destruction of Ukrainian editions.

Keywords: Sergiy Yefremov, “Knyhar”, Ukrainian national-democratic revolution, review, biographical study.

Целью статьи является систематизация и осмысление содержания текстов выдающегося критика, публициста, историка литературы Сергея Ефремова (1876–1939) на страницах журнала «Книгарь: літопис українського письменства». Это 47 рецензий, библиографических заметок, книговедческих и литературоведческих статей, два некролога — памяти И. Шрага и М. Туган-Баранов-

ского, стаття об уничтожении деникинцами в Киеве украинских изданий.

Ключевые слова: Сергей Ефремов, «Книгарь», Украинская национально-демократическая революция, рецензия, биографика.

Постать Сергія Олександровича Єфремова (6 жовтня 1876 р., с. Пальчик Звенигородського пов. Київської губ. — 31 березня 1939 р., м. Ярославль) — яскрава й неординарна на тлі зоряної плеяди «Молодої України», що сформувалася на зламі XIX–XX ст. Він стрімко пройшов шлях у літературознавстві від критика до творця першої фундаментальної «Історії українського письменства», від журналіста до академіка Всеукраїнської академії наук; у політиці — від члена семінарської громади до лідера Української демократично-радикальної партії (Української партії соціалістів-федералістів), а на початковому етапі Української революції — до заступника голови Центральної Ради. Це була людина напрочуд цілісна, щедра, доброзичлива, лицарськи чесна та порядна. У принципових питаннях С. Єфремов завжди проявляв безкомпромісність, не визнавав подвійних стандартів у житті та творчості, не відокремлював у громадській діяльності мораль від політики, ставив культурні та етичні цінності вище політичної «злоби дня». До сьогодні ця велетенська постать не оцінена як слід. За останні роки з'явилося декілька видань публіцистичних текстів С. Єфремова: підготовлена до друку М. Цимбалюком збірка «Початок нової доби: Радівська публіцистика. Березень – серпень 1917» (Київ, 2011), упорядкований колективом авторів під керівництвом В. Верстюка академічний двотомник «Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.)» (Київ, 2014), а також перший том двотомника «Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, присвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка)» (упорядник С. Іваницька; Запоріжжя–Херсон, 2016). На часі подальше оприлюднення та коментування спадщини С. Єфремова з поля журналістики.

Сьогодні зустрічаємо у Мережі дискусійні твердження щодо «синдрому колоніальності» у студіях Сергія Єфремова (Е. Соловей; <http://litakcent.com/2016/10/07/syndrom-kolonialnosti-u-studijah-serhija-jefreмова/>) або нібито властивого йому «антиестетського еталону» (О. Коцарев; <http://litakcent.com/2017/04/18/antyestetiskyj-etalon-serhija-jefreмова/>). Із цим важко погодитися. С. Єфремов — то рафінований естет і проникливий критик, він не вкладається у шаблони, бо значно складніший, форматніший і глибший, він — поза шаблонами і, в певному сенсі, поза контекстами. Конструюючи історичну пам'ять модерного суспільства, мусимо повертатися до першодже-

рел. Спадщина С. Єфремова не втрачає своєї естетичної й етичної ваги й дотепер. Варто її не лише вибірувати, коментувати та популяризувати, а й переосмислювати наново у методологічному просторі «соціології знання», «історії ідей» та «історії поколінь».

Як уявляється, найменш залученими до наукового вжитку є публікації С. Єфремова, вміщені в 1917–1920 рр. на шпальтах критично-бібліографічного місячника «Книгарь: літопис українського письменства». Символічно, що згадки про співпрацю в «Книгарі» не полишали С. Єфремова ніколи. Так, у його потаємному «Щоденнику» знаходимо запис від 3 лютого 1926 р., де йдеться про пам'ятну меморіальну подію, пов'язану з колективом авторів, згуртованим навколо «Книгаря»: «Принесено мені уривок з того збірника, що в 1920-му році прихильні мені люди хотіли були видати на спомин про мій ювілей. Власне, це — кілька промов, сказаних за столом 11 березня. Я переглянув їх тепер. І глибоко зрушили вони мене, розхвилювали. Половини з тих промовців уже нема. Стебницький... Саліковський... Присяжнюк... „А те далече...” поневіряються десь по світах... І так яскраво встав перед мене той вечір... <...> І поза всім ювілейним гіперболізмом все ж почувалося щось єдине, що нас, різних і далеких людей, в'язало тісно в один шар... Дорогі для мене ці уривки, ці замогильні автографи близьких хороших людей, — в цьому вбогому вигляді навіть дорожчі, ніж були б вони пов'язані в пишну книгу... Хай лишаються пам'яткою хорошого горіння, заставою, що не перегоріло воно до краю» [5, с. 337]. Такою пам'яткою «хорошого горіння» є і єфремовські тексти з «Книгаря».

Потужний талант С. Єфремова — журналіста й літературознавця сучасники визнавали безумовно, навіть ті, хто не погоджувався із його трактуванням історії українського письменства. Микола Зеров писав, що «...рано зламавши своє перо белетриста, тільки вряди-годи подаючи той чи інший популярний начерк, С. О. замкнув свою діяльність в сфері публіцистики та літературної критики, теж в великій мірі позначеної нахилами публіциста та історика громадського руху... Авторитетний публіцист, історик письменства, критик, видавець і коментатор (видавнича робота в т-ві «Вік», прекрасне видання творів Котляревського), С. О. являється разом з тим і одним із найкращих українських стилістів. Його літературний стиль виріс з образної і докладної манери популяризатора, зразки якої знаходим у Куліша та Грінченка. Характеристичні її ознаки — багатство словника, досвідчене і зручне користання архаїзмом і провінціалізмом, і нарешті — синтаксис, що всі свої ресурси черпає з укладу народньої мови. Спочатку занадто конкретний, трохи широкомовний, цей

стиль стає згодом лаконічнішим, стислішим, перемагає матеріальність народнього слова і разом з тим не впадає в ту безцвітну, позбавлену всякого запаха, стерилізовану абстрактність, якою грішать іноді українські літератори» [7, стовп. 1–4].

За доби Української революції 1917–1921 рр. С. Єфремов перебував серед політичних провідників українського руху. Активний її учасник Олександр Шульгин більш ніж через сорок років, намагаючись стати на ґрунт об'єктивності в інтерпретації подій 1917 р., писав: «Не можу не згадати зовсім виключної постаті Сергія Олександровича Єфремова, що був моїм політичним патроном і великим другом, до якого я мав і маю незмірний пієтет. Не дивлячись на свою скромність, не дивлячись на те, що він не був добрим промовцем (а в ті часи уміння говорити відогравало колосальну роллю), він був часто дорадником в найважливіших справах і з ним не могли не рахуватися ні Винниченко, ні навіть Грушевський. Його зовнішня сила, це було перо, яким він так блискуче володів, та газета «Нова Рада», що у 1917 р. відогравала величезну роллю. А його внутрішня сила — це моральна бездоганність і глибокий, але критичний патріотизм. <...> Чим далі, тим більше зростала його постать. Цей “лицар безстрашний” виявляв свою незвичайну мужність під час першої большевицької окупації в Києві у 1918 р., коли разом з А. Ніковським (і певно П. Тичиною) щодня приходив до редакції «Нової Ради» і писав свої гострі, сміливі статті. Він написав свого знаменитого листа до сина Коцюбинського, тоді військового комісара Українського Радянського Уряду. І цей уряд не зважився його торкнути... Ставши академіком, створивши велику кількість багаточінних видань, він під большевиками зробився незаперечним лідером всього українського руху, головою Союзу Визволення України; головним обвинуваченим на ганебному процесі, де він так мужньо поведився, взявши всю «вину» на себе, бажаючи (даремно!) врятувати тисячі молодих своїх прихильників» [12, с. 144–145].

На початках революції С. Єфремов був обраний до Київської Ради об'єднаних громадських організацій. У червні 1917 р. очолив Союз українських автономістів-федералістів, а в квітні того самого року був обраний головою Української партії соціалістів-федералістів (далі — УПСФ) — спадкоємиці Української демократично-радикальної партії. Як лідер УПСФ, що делегувала своїх представників до складу Центральної Ради, С. Єфремов уважав, що в своїй діяльності партія повинна орієнтуватися на селянство, як основу української нації; чітко ставити перед собою національно-демократичні цілі — задоволення потреб особистості, народу та нації; змінити назву, оскільки старий зміст поняття «радикал-демо-

кратизм» утрачений і не відображає «соціалістичного характеру партії, сполученого з федеративними устремліннями»; а нова назва («соціал-федералістична», «трудова» або «народницька») зробить партію популярнішою серед широких народних мас. На Всеукраїнському національному конгресі (6–8 квітня 1917 р.) Сергія Олександровича обрали заступником голови Центральної Ради, згодом він увійшов до її виконавчого комітету — Малої ради. У червні 1917 р. С. Єфремов отримав нове призначення — секретаря з міжнародних справ у виконавчому органі Центральної Ради — Генеральному секретаріаті. Був у складі делегації на перемовинах Центральної ради з Тимчасовим урядом із питання надання Україні національно-територіальної автономії. Водночас не випускав із рук гострого пера публіциста, майже щоденно виступав зі статтями на політичні теми у газеті «Нова Рада». За підрахунками І. Гирича, у майже 500 числах газети вміщено близько 1000 публікацій С. Єфремова, тобто на одне число в середньому припадало дві публікації [2, с. 336–337]. У травні 1920 р. С. Єфремов очолив «Український громадський комітет» у Києві. У другій половині 1920 — у 1921 р., після поразки армії Директорії Української Народної Республіки, перебував на нелегальному становищі, переховуючись від «червоного терору» у Києві та його околицях. Після утвердження на Україні радянської влади, завдяки клопотанню керівних органів УАН і особисто академіка В. І. Вернадського, отримав «амністію» та своєрідну «охоронну грамоту» від червоних можновладців і перейшов нарешті на легальне становище. У громадсько-політичному житті С. Єфремов участі не брав, зосередившись винятково на науково-дослідницькій роботі. Не декларуючи публічно свого антибільшовизму та антикомунізму, він виразно дистанціювався від компартійної бюрократії. З початку 1920-х рр. в умовах комуністичного режиму та відсутності свободи слова про реальну та вільну від офіційної марксистсько-ленінської ідеології політичну діяльність годі було й думати.

«Книгарь: літопис українського письменства» виходив із вересня 1917 р. до березня 1920 р. у Києві у видавництві «Час», за редактуванням спочатку Василя Короліва-Старого (1917, чис. 1 — 1919, чис. 18), а далі Миколи Зерова (1919, чис. 19 — 1920, чис. 1–3 (29–31)). Усього побачило світ 31 число. За задумом редакції, часопис повинен був виходити щомісяця, проте з різних причин іноді з'являвся раз на два місяці (чис. 12–13 за 1918 р., чис. 23–24 і 25–26 за 1919 р.), а в 1920 р. — раз на три місяці (чис. 29–31). До роботи було залучено понад 500 критиків. Сучасники-ентузіасти вітали появу часопису про книги. Редактор газети «Нова Рада» А. Ніковський відгукнувся схвальною рецензією на появу першого числа «літопису

українського письменства): «Можна бути впевненим, що видання це згодом поширюватиметься, бо ж не може того бути, щоб наша книжка впала, нехай на місце теперішнім метеликам, політичним брошурам, агітаційним листкам прийде інша книжка — шкоди не буде. Навпаки буде щось краще і замість того, щоб на всі гласи вопіять про автономію України, час вже автономній Україні дати добірне, культурне читання» [цит. за: 11, с. 315–316]. Знавець історії та ресурсів національної преси Аркадій Животко писав, що згодом «...журнал цей розгорнувся в книголюбський орган ширшого характеру. Крім широко поставленого відділу „Критики і бібліографії“, на його сторінках з’являється довга низка цінних статей на теми книгознавства, журналістики і літератури» [6, с. 269]. В оприлюдненій майже чверть століття тому статті Ярослав Дашкевич наголошував: «Журнал, що виник у Києві часів Центральної Ради, перетривав вісім різних властей. Від початку до кінця він стояв на точці зору незалежного розвитку української культури» [3, с. 28]. Відомий фахівець з історії слов’янських літератур Микола Неврлий, висвітлюючи культурну ситуацію в Україні революційної доби, відзначав: «З найповажніших журналів, що їх видавали „попутники“, треба згадати київський „Книгар“ (1917–1920), що його редагували М. Зеров і В. Королів. Він відзначався високим літературознавчим рівнем, реагував на поточну літературну продукцію, а в розділі видавничої хроніки ретельно інформував про тогочасні видання в Україні. З ним співпрацювали визначні українські філологи С. Єфремов, Б. Якубський, П. Филипович та ін. Порівняно з іншими тогочасними періодичними виданнями, „Книгар“ проіснував найдовше, видавши 31 номер» [10, с. 319]. Очевидно, що і сам «Книгарь», і доробок його авторів не втратили своєї етичної та естетичної ваги. Їхня нещадна «чесність з собою», з читачем, з колегами по цеху не може не викликати повагу й здивування в наші часи конформізму та знецінення вічних істин... Дійсно — «безумні люди, таких більше, мабуть, і не роблять»...

С. Єфремов опублікував у «Книгарі» 47 блискучих рецензій, бібліографічних нотаток, книгознавчих і літературознавчих статей, два некрологи — пам’яті І. Шрага та М. Туган-Барановського. Дещо осібно стоїть стаття «Карна експедиція. Епізод з найновішої історії української книги» (1920, чис. 1–3 (29–31), стовп. 73–80)¹ про нищення денікінцями української літератури, що виявилася останньою в циклі «книгарських» публікацій С. Єфремова [4]. Показово, що його навіть невеликі за обсягом праці цілком можна трактувати і як

¹ Тут і далі посилання на: «Книгарь: літопис українського письменства».

суттєвий внесок у науку. Відомий літературознавець Ю. Бойко-Блохин спостеріг: «Літературознавство Єфремова зв'язане тісно з життєвою актуалією. Тому є спокуса розглядати його наукову спадщину як публіцистику. Але в багатьох випадках — це лише спокуса. Бо його публіцистика того позему, який натурально переростає у цікаву, живу, соковиту літературознавчу аналізу. Засушені метелики під склом — це не його рід клясифікації. Він не хоче також скидатися на доктринера-дослідника, який живе голими формулами. Літературно-громадська і критична публіцистика химерно переростає у Єфремова у глибший літературознавчий дослід, і не пробуйте у нього ці дві сфери розняти у тих випадках, коли він сам цього не зробив» [1, с. 49].

Проаналізуємо послідовно репертуар єфремовських публікацій у «Книгарі». Так, книжково-журнальним і видавничим справам революційної доби були присвячені передусім такі статті С. Єфремова, як «Голод на книжку» (1917, чис. 2, стовп. 52–54), «Наші місяшники» (1917, чис. 4, стовп. 175–177), «Про пошану до книги» (1918, чис. 5, стовп. 251–253) [8]. Звичайно, тією чи іншою мірою торкався С. Єфремов цих питань і в інших своїх рецензійних нотатках. Червоною ниткою через тексти С. Єфремова на шпальтах «Книгаря» проходить ідея вартості Книги як духовного надбання, ментальної цінності, культурного скарбу українського народу. Усі ці різножанрові, різнопланові праці передусім об'єднує любов автора до української книги, глибоке розуміння потреби в ній скрізь, де живуть, учаться, працюють чи воюють українці — в селянській хаті, сільській і міській школі, квартирі інтелігента, казармі. Він тішився, що в Україні нарешті наступив інтелектуальний голод, голод на книжку, на друковане слово, і вболівав, що не завжди за змістом та оформленням ця духовна пожива відповідає своєму високому призначенню. «Вперше тепер українська книжка широкою хвилею пішла по Україні, — писав він у статті «Про пошану до книги» (1918, чис. 5, стовп. 251–253), — вперше зазирнула до таких куточків та суточок, до яких не було передніше ходу книжці. Вперше книжка зробилась продуктом масового споживання. І зовсім не байдуже, якою та перша книжка завітає в нові місця й до нових людей, у якому образі й яким виглядом лишить вона по собі перші вражіння. Адже ці перші вражіння часто зафіксуються навіки, з них складатиметься розуміння про книжку взагалі, на них виховуватиметься, кажучи загально, смак тієї публіки, що вперше задовольняє з теперішніх видань свій інтелектуальний голод. З перших вражіннів складається звичайно, непереможний образ річі й тому психологічно вони величезну вагу мають. Які ж будуть ці перші вражіння од

книги, найперше од її зверхнього вигляду? Надзвичайно вбогий, безнадійно сірий образ уявляє з себе наша теперішня книга своїм зверхнім виглядом» (там само, стовп. 252). Боротися з цією зовнішньою «сірістю», зумовленою у більшості випадків економічними негараздами, і прагнув автор «Книгаря», звертаючи увагу майже в кожній рецензії на зовнішній вигляд видання. Не менш ретельно він аналізував мову.

Значне місце в доробку С. Єфремова в «Книгарі» посідають роздуми над публіцистичними текстами його сучасників. Звичайно, тексти ці були різного штибу — історіософські, агітаційно-пропагандистські (інколи до примітивізму), агітаційно-інформативні, партійно-популяризаторські. Особливе місце серед них належить праці непересічної особистості та одного з найцікавіших на той час публіцистів Петра Стебницького (П. Смутка) «По-між двох революцій. Нариси політичного життя за р.р. 1907–1918» (Київ : Час, 1918). І рецензія, і низка статей П. Стебницького (вони вміщені у перевиданому нещодавно томі робіт останнього) вражають і сьогодні своєю актуальністю, бо стосуються найзлободеннішого питання — агресії Росії проти суверенної України.

В іншій рецензії, уже на книгу А. Кащенко «За що? Оповідання з часів визвольного руху» (Черкаси : Сіяч, 1917), нищівно відгукнувшись щодо літературної вартості оповідань вельми плодового письменника й популяризатора Адріяна Кащенко, С. Єфремов висловив влучне спостереження щодо можливого відбиття революційної доби у свідомості митців: «Визвольні часи, напевне, довго ще притягатимуть увагу художників. Багато вдячного матеріалу черпатимуть вони з тогочасних подій, чимало знайдуть там і героїчних постатів, і просто людей повинності, що ставали над часом, як і багато психологічних ситуацій, поставлених суперечностями між лютьми вимаганнями обставин та силою людського духа. І справжньому художникові буде це за невичерпане джерело для художніх екскурсій» (1918, чис. 6, стовп. 324–325).

Суголосним кризовим подіям сьогодення є відгук С. Єфремова на переклад Лесем Курбасом праці «Мистецтво вмирає» (виданої в 1911 р.) одного з відомих на той час німецьких есеїстів і культурологів Віктора Обюртена (1919, чис. 22, стовп. 1489–1492): «Життя, сучасне, диференційоване, здрібніле життя з його ознаками переступного часу, з його розпорощенням людськості на дрібні атоми, з нуртуванням якихсь ще не зовсім визначених сил, з потоптанням того, чим жила досі людськість, з жагучою спрагою по чомусь новому, що не набрало ще виразних форм — це життя дійсно не сприяє великому, повному мистецтву» (там само, стовп. 1490). С. Єфремов

явно співчуває провідним тезам В. Обюртена. Одночасно, наполягаючи на синтезі традицій і новацій, формулює думку щодо поваги до надбань реалістичної школи:

«Рано ще навіть у тих обмежених формах, до яких зводить плачі Обюртена перекладчик, підставляючи під категорію засудженої на смерть так звану реальну школу в мистецтві. Це так само абсолют — негодящий вже тим самим, що він абсолют. В творчості, в мистецтві найбільше важить, звичайно, не сюжет, не тема, а виконання, цебто в останній лінії сила таланту й елемент щирості та безпосередності творця. Отже, школа, способи зовнішнього підходу до даного сюжету, виучка — це річ, власне, другорядна. Талант творить школу, а сама школа ще ніколи не творила талантів. Справжній талант, що не зневолює сам себе, раз у раз потрапить сказати нове слово, і, навпаки, скільки гнітючого шаблону й убійчої трафаретності виявляють іноді „самостійні піонери”», які власне тільки пнуться і на самостійність і на піонерство! І я теж думаю, що ми напередодні того часу, коли народитись має велике й сміливе мистецтво, — тільки що маю також сміливість думати, що народиться воно з елементів старого, як синтез внутрішнього й зовнішнього світа, що складається на матеріал для творця, як гармонія форми й змісту.

Так було — так буде і менш усього можна стати цьому неминучому процесові на заваді злостивими вихватками проти „старого” та самим новаторським ентузіазмом. Потрібно ще чогось. І те щось — то, знов кажу, талант і щирість, що знайдуть і нові, свіжі теми, й свіжих їм додадуть фарб. Це буде нове мистецтво і новим бути не перешкодить йому те, що воно органічно з старого вирросло... Та це вже не для рецензії тема, а для трактата» (там само, стовп. 1491–1492).

Ключова для зрілого Єфремова-критика теза стосовно потреби «гармонії форми й змісту» в літературі, театрі, образотворчому мистецтві — наслідок його логічної еволюції від перших епатажних начерків «В поисках новой красоты», «Бонаventura в українській літературі (Уваги читача)» та «На мертвой точке» до цього стислого, яскравого, по суті програмового тексту. Варто також замислитися над його неприйняттям категорії абсолюту як у творчості, так, можливо, й у громадсько-політичному житті.

Чимало С. Єфремов оглянув книжок, в яких висвітлювалась історія українського модерного національного руху, — читаємо його відгуки на перевидання творів Михайла Драгоманова та Бориса Грінченка, на праці Володимира Левинського «Царская Россия и украинский вопрос», Володимира Дорошенка «Українство в Росії», Юліана Охримовича «Короткий нарис розвитку української націо-

нально-політичної думки в XIX ст.» (чис. 1). Свідок, учасник, співтворець багатьох акцій «українського проекту» другої половини 1890-х – 1917 рр., член Старої Київської громади, Загальної української безпартійної організації, Української радикальної та демократично-радикальної партій, провідний діяч ТУП, він не міг не перейматися питаннями системного формування та належної репрезентації історичної пам'яті сучасників, адекватного відтворення «давнього-недавнього минулого» в національній літературі — хай усього-на-всього публіцистичній, — і тому так небайдуже та гарячковито відгукувався на будь-яку більш-менш значущу друковану працю про «новітні часи» українства. Здається, для нього не існувало дрібниць. Він розумів, що згодом ці брошури, безпретензійно-популярні історії, кинуті мимохідь зауваження слугуватимуть джерелами для написання «великих» історій. А тому треба зараз, поки не зникли з пам'яті постаті, події, дискусії, зафіксувати, виправити, відкоригувати. С. Єфремов, перебуваючи між «світом книжок» і «світом політики» в 1917–1919 рр., робив для цього все можливе та неможливе. «Книгарь» давав шанс для своєчасного, відвертого й некомпліментарного обговорення книжково-журнального «потoku життя». Історія літератури, громадських рухів, життєвих доль і внеску до скарбниці національної культури видатних діячів українства — усі ці теми перебували у фокусі уваги С. Єфремова. Його праці зі сторінок «Книгаря» — це своєрідний внесок у започаткування національної історіографічної традиції новітньої доби українського руху.

Так, аналізуючи працю Володимира Дорошенка «Українство в Росії, новіші часи» (Відень : СВУ, 1917) (1918, чис. 6, стовп. 316–318), рецензент передусім відзначає її актуальність: «Перегляд подій останнього часу на Україні давно вже зробився дуже потрібною річчю, а тепер, по революції, ця потреба ще виросла. Конче треба було показати, що той розмах, якого набрав національний рух за революційних часів, не був чимсь несподіваним і надприродним, що він спирався на попередню роботу цілих поколінь і що вже перед війною ми бачимо закладеними всі головніші підвалини під домагання останніх днів. Такої історії громадського руху на Україні ми ще не мали, та не маємо й тепер. Проте з'являються вже деякі предтечі її, а з них найперший — праця В. Дорошенка...» А далі пише, що в цій такій важливій нині праці «...трапляється чимало й фактичних помилок, почасти від недогляду, почасти ж певне від того, що авторові доводилось, мабуть, писати без друкованих джерел, покладаючись єдине на саму свою пам'ять». Проте завершує рецензію лояльним висновком: «Звичайно, всі ці й деякі інші помилки великої

ваги не мають, але все-таки бажано б не стрівати їх у книзі, що за браком інших могла б стати поки що в пригоді, як справочник. Та їх і легко буде виправити в новому виданні, яке хотілося б до того ще бачити докладнішим та поширеним завбільшки на „великий том”» (там само, стовп. 316).

Важливою є думка С. Єфремова щодо потреби звернення до інтелектуальної спадщини «батьків» модерної України, зокрема його позитивна оцінка перевидання праці Михайла Драгоманова «Историческая Польша и великорусская демократия» (Київ, 1917): «Четвертий десяток літ минає, як написана „Историческая Польша и великорусская демократия” (вперше надрукована в „Вольном Слове” р. 1881), але багато сторінок книги читаються, наче написано її на теперішню „злобу дня”. І це не тільки через те, що суть питань, які стояли тоді перед Драгомановим, майже не змінилася, а й через те, що автор зумів питання сучасності освітити неугасимим світлом широких ідеалів громадських і дати їм ту постановку, об яку обламається зуб часу. <...> Праця Драгоманова од першої й до останньої сторінки не доводить, а кричить про таку потребу. В наші часи, коли питання федералізму й автономності народів стало на весь зріст і в цілком реальній постановці, ознайомлення з поглядами українського публіциста та його широкою сводкою фактичного матеріалу могло б запобігти не одній помилці та безтактності в сфері національного, і зокрема українського, питання чужим людям, і помогти ясніше ставити свою справу українцям. Це ознайомлення я вважаю обов’язковим для кожної „освіченої” людини» (1917, чис. 1, стовп. 14–15). Уміння «дешифрувати» в координатах революційної доби тексти інтелектуалів «довгого українського ХІХ століття» та виявляти в них суголосне й невмируще — типова риса С. Єфремова як історика громадських рухів. М. Драгоманов — це, без сумніву, найбільш авторитетний «значущий Інший» в конструюванні його світогляду. «Читаючи тепер цю накидану сміливо рукою Драгоманова концепцію останнього періоду української історії, жалусь тільки одного, — пише він у рецензії, опублікованій у 10-му числі за 1918, на 2-ге видання праці «Пропавший час. Україна під Московським царством (1654–1876)» (Київ, 1918), — що це уривок, фрагмент, а не ціла, викінчена праця. Вже з попереднього бо видно, як багато вона обіцяла читачам і як 40 років тому правдиво поставила вона питання нашої минувшини. На жаль, тільки поставила, — розв’язувати доводиться тепер іншим, не маючи за собою голосної думки нашого великого публіциста» (1918, чис. 10, стовп. 567).

Не втрачає значення думка С. Єфремова щодо специфіки для біографічних студій такого джерела особового походження, як власно-

ручний життєпис. «Автобіографія Драгоманова, — власна автобіографія з р. 1883-го й додаток до неї з р. 1884 — в оригіналі, російською мовою, надрукована була вже двічі. Вперше подав її небіжчик Павлик у своїй книзі про Драгоманова р. 1896, вдруге передрукував її журнал «Былое» р. 1906. Тепер маємо цю інтересну річ і в українському перекладі.

Для біографії й характеристики великого українця ці автобіографічні замітки мають вагу першорядну. І це не тільки через те, що вони вийшли з-під пера його ж таки самого, а й через свій, скажу так, метод. Бувши скрізь і всюди надзвичайно точним і по спроможі об'єктивним, Драгоманов і в автобіографічних замітках додержує цієї точності й спокійного об'єктивного тону, і zarazом подає генезу як своїх поглядів, так і більшості визначніших своїх праць. Тому-то в автобіографії, доведений до останніх літ автора, маємо ніби канву для його докладної біографії, — таке щастя не часто трапляється в літературі про визначних людей» (1918, чис. 5, стовп. 260).

Не менш гаряче вітав Єфремов і перевидання праць свого старшого товариша, незабутнього Бориса Грінченка. Так, з приводу передруку його «Листів з України Наддніпрянської» читаємо в «Книгарі»: «Тільки з скасуванням усякої цензури в Росії змогли вийти ці листи, що небіжчик Грінченко, під псевдонімом П. Вартовий, друкував у „Буковині” на початку 90-х років. Що дивніше, не були вони нарізним виданням передруковані навіть за кордоном, для публіки зовсім загубилися в старих річниках газети. А тим часом їх треба знати не тільки історикові нашого життя, а й сучасний читач з їх чимало-таки може дечого навчитись, тим більше, коли ці листи поставити поруч з відповіддю на них Драгоманова — „Листами на Наддніпрянську Україну”, що теж чомусь не зазнали ласки у закордонних видавців і після великої перерви вийшли оце тільки р. 1915 у Відні» (1917, чис. 3, стовп. 121).

На сторінках часопису знаходимо також і більші за обсягом критичні праці класичного типу, які мають значну наукову цінність, часто виступаючи як своєрідна апробація тієї чи іншої літературознавчої розвідки критика й історика літератури. Так, привертають увагу стаття С. Єфремова «Біля початків української критики. Куліш — як літературний критик» (1919, чис. 23–24, стовп. 1529–1538) та нарис «Од літературщини до літератури. На згадку про Гр. Квітку-Основ'яненка» (1918, чис. 12–13, стовп. 685–692). У першій він пише: «Куліш був першим українським критиком в правдивому того слова розумінні, — критиком, що не випадково прохопився однією-двома замітками, а почав був досить систематично, як на ті, звичайно, часи, освітлювати питання поточного

письменства» (1919, чис. 23–24, стовп. 1531), а наприкінці робить висновок: «Нахилиючись теоретично до естетичного напрямку, Куліш все-таки великою мірою був публіцистом і в критичних своїх працях, як лишався ним занадто часто і в історичних та навіть і в художніх своїх творах. Усе залежало від того, якому богові служив даного часу цей хисткий і надто суб'єктивний письменник. <...> Куліш-критик — це насамперед народолобець і фанатичний прихильник народнього слова, якого одного не зрадив він під темні часи хитаннів, внутрішньої боротьби й тяжких мук поміж Сциллою і Харібдою своєї вдачі та зверхніх обставин» (там само, стовп. 1536–1538). Нарис про Г. Квітку-Основ'яненка С. Єфремов розпочинає такими проникливими рядками: «Доводиться знов до старовини вертатись, згадуючи одного давнього письменника з приводу його літературного ювілея. Ювілей, коли хочете, навіть подвійний: допіру минуло 140 років, як народився, і рівно 75 років, як помер Григорій Квітка. Роки, як бачимо, не малі, але іноді хороше себе почуваєш, коли можеш од сучасного блазенства хоч на мить заховатись за муром довгого ряду літ. Єсть там щось лагідне, заспокійливе, тихомірне — як на тихому кладовищі: царство смерті ніби, людського гомону й галасу не чути, а розкішні дерева, буйна рослинність та щебетання пташок нестишимо — всіма голосами власне про життя, а не про смерть промовляють. З минулого тільки підвалина до майбутнього, а сучасне — міст між ними. І коли підвалина добра, то й стане на ній теж міцна будівля, хоча б місточок між ними й був нівроку собі поганенький. З Квітки й маємо одну з таких міцних підвалин» (1918, чис. 12–13, стовп. 686–687). Щодо дискусійного питання — чи потрібні нині перевидання класиків романтичної доби «українського відродження», чи є запит на їхні твори у нового покоління читачів, він слушно зауважує: «Писати так тепер, як писав колись Квітка, звісно, не можна і не треба. Але можна і треба читати і перечитувати ту давню старовину, що ховається од нас за мурами довгого ряду літ. Можна і треба не тільки через те, що це наша мивушина, з якої через міст сучасності майбутність виростає, а й через те, що в тій мивушині криються скарби об'єктивної, невмирущої вартості, які варто оновляти й пускати в діло, в щоденний оборот задля них самих» (там само, стовп. 687). Невипадково приязно писав Єфремов про перевидання видавництвом «Рух» у 1918 р. однієї з найбільш популярних повістей письменника, бо «...поза тими загальновідомими хибами, на які слабував Квітка, — „Маруся” все ж належить до класичних творів українського письменства, вартих уваги не тільки як історично-літературний матеріал. Вона давно вже зайняла місце серед творів невмирущих, вічно юних, — таких, що

раз-у-раз знаходять широкий шлях до читачевого серця» (1918, чис. 16, стовп. 965–966).

Як виключно позитивний С. Єфремов вітав процес спадкоємності поколінь у літературному процесі та безперервність традиції у житті громади. «Оце якраз 60 років минає, як у Петербурзі, в виданні Куліша, вперше з'явилися оці «Народні Оповідання» незнамого тоді автора» (1918, чис. 10, стовп. 553), — пише він на початку статті «Небуденний пам'ятник», присвяченій «Народним оповіданням» і «Кармелюку» Марка Вовчка, а далі продовжує:

«Поруч Шевченкового „Кобзаря” це була друга книга, що вийшла поза межі тодішнього українства і здобула широку популярність отому „таємничому псевдонімові”, що зумів знайти серед тодішнього життя пекучі теми й обставити їх всією красою рідного слова, художнім натхненням і тією прозорою ніжністю й чулістю жіночої вдачі, що непереможно до серця промовляє з сторінок таких звичайних, буденних оповіданнів. <...>

Минуло 60 років. Давно впали кріпацькі кайдани. Перейшла й пам'ять про стару неправду і неволю. Життя далеко-далеко ступнуло вперед і в йому, серед теперішнього шуму, даремно й шукати було б тих обставин і тих постатів, які до глибу душі займали колись письменницю, а з нею і наших дідів та батьків. І проте твори Марка Вовчка все новими з'являються виданням і у нас, і за кордоном, та й довго, певне, ще не сходитимуть з нашого літературного обрію. І не з історичною тільки міркою, не як до історичних документів підходить до невмирущих „Народніх Оповіданнів” сучасний читач, — єсть бо в них справді те, що кладе печать безсмертя на діла рук людських і примушує забувати про їх вік немолодий. Не кажу вже про мову, секрет якої тепер безнадійно втрачено, але свіжість і безпосередність чуття немов скромним вінком нев'янущих, запашних квітів увиває ці класичні малюнки нашого минулого і разом такого і нам ще близького життя» (там само, стовп. 553–555).

Пульсує в цій рецензії неповторне єфремовське відчуття «історичного часу»: «Просто, але міцно і гарно зроблено. І далеко з просторів часу видніється той небуденний у своїй красі задумливий — трохи суворий, але такий м'який і ніжний разом — пам'ятник, що поставила собі авторка „Народніх Оповіданнів”» (там само, стовп. 556).

Привертають увагу рефлексії С. Єфремова щодо творчості одного з його найулюбленіших авторів — Михайла Коцюбинського [9]. У 2-му числі за 1917 р. С. Єфремов відгукнувся на брошуру М. Коцюбинського «Іван Франко» (Київ : Криниця, 1917) — реферат, читаний письменником 1908 р. на засіданні чернігівської «Про-

світі». Влучним, як щодо стилю М. Коцюбинського-популяризатора, є спостереження С. Єфремова:

«В перші роковини смерті Франка українське громадянство згадало свого „Мойсея” опріч газетних статтів — трьома оцими брошурами. Правда, нова з них тільки остання. Перші написано ще за життя Франкового.

Безперечну ціну має реферат небіжчика Коцюбинського. Великий художник слова не прокладає тут нових шляхів, не дає якогось оригінального погляду на Франкову творчість, — він іде слідом за тим, що ми вже мали в літературі про Франка. Але Коцюбинський зумів дати виразний і правдивий портрет літературний свого товариша, — портрет, написаний з любов'ю і властивим авторові образним стилем. „Вам, — каже Коцюбинський, — стане тепло й ясно од світла його (Франка) очей, а його мова здається не словом, а сталлю, що б'є об кремій і сипле іскри”. І коли читачеві справді робиться „тепло й ясно” од погляду на Франкову постать, то спричинився до цього й автор реферату.

Зате не буде ні тепло, ні ясно читачеві од двох інших брошур. Д. Христюк, замість книжки про Франка, дав просто кілька крикливих загальних фраз, до того ж обірвавши їх на середині, і Франка тут зовсім немає. Видко, що автор і сам гаразд того не знає, про що пише. „Дві статті”, видані Подільською „Просвітою” — це передрук (чомусь цього не зазначено!) двох брошур, що вийшли р. 1913 у Львові: перша С. В.² — „Житє і твори Івана Франка”, друга — М. Яцкова — „Іван Франко”. Чому Подільська „Просвіта” саме ці брошури передрукувала — не знати, але можна сказати, що вона даремно витратила просвітянські кошти. Нудне базікання першого автора та претенціозне просторікування М. Яцкова, нарешті важка й непопулярна мова — чи ж цього потрібно для просвітянської публіки? До того ж видавці навіть не зредагували як слід цих передруків...» (1917, чис. 2, стовп. 82–83).

Як бачимо, С. Єфремов, що у дореволюційні часи брав участь у пошануванні видатних діячів національної культури (ювілеї Т. Шевченка, М. Лисенка, І. Франка та ін.) та упорядкуванні пропам'ятних збірок, був небайдужим до оновлення комеморативного канону, до потреби популяризації знакових постатей українства у свідомості народних мас за доби масової політики.

Не можна оминати увагою й два інші, більш розлогі огляди критика, присвячені М. Коцюбинському: «З доби шукання» (1917, чис. 8, стовп. 438–441) та «Нескінчена пісня» (1919, чис. 25–26,

² Тут і далі в цитатах виділення С. Єфремова.

стовп. 1681–1684). Предметом обговорення тут була поява перших томів повного зібрання творів майстра слова у видавництві «Криниця». Зауваживши, що «популярність Коцюбинського не дорівнює його славі», Єфремов подав періодизацію художнього мислення М. Коцюбинського, простежив еволюцію письменника від етнографічно-реалістичного до метафоричного, імпресіоністичного, психологічного стилю письма. Праця С. Єфремова «З доби шукання» перегукується зі вступом до його монографії про Коцюбинського 1922 р. А от «Нескінчена пісня» є значно ближчою до відповідного підрозділу «Історії українського письменства». Також знаходимо відповідні відлуння і варіації із зазначених «книгарських» текстів С. Єфремова в слові «Од редактора» до т. 5 «Творів» М. Коцюбинського. Проникнення у таємниці творчої лабораторії М. Коцюбинського спонукали С. Єфремова до застосування в своїх студіях історико-порівняльного та психологічного методів, загострили увагу до естетичних критеріїв в оцінці літературних явищ, і це підважує усталені уявлення про С. Єфремова як апологета народництва.

У статті «Дорогою шукання» (1920, чис. 1–3 (29–31), стовп. 23–32), що була відгуком на твори молодого літератора Михайла Івченка, С. Єфремов висловив відвертий погляд на процеси трансформації в українській літературі, почавши з того, що «в нашому красному письменстві часів війни та революції кидається в вічі одне цікаве і з першого погляду мало зрозуміле з'явище. Тоді як віршова парость його досить буйно розгорнулася й появила цілу, можна сказати, фалангу будь-що-будь помітних заступників — у прозовій не завважимо майже ніякого руху. Не без прозаїків, звичайно, але... сіро яюсь тут і навіть на людей убого, не пригадаєш жадного ймення з таким безперечно власним обличчям, як у сфері віршової літератури напр., П. Тичина. Залежить це од загального духу часу — і мене особисто мало тішить добрий урожай на віршовників, особливо коли його поставити поруч з засухою на прозаїків» (там само, стовп. 23–24). На думку критика, «„переоцінка цінностей” у письменстві, як і скрізь, починається здебільшого з формальної сторони, з техніки, вона ж у віршовій сфері дає для „революцій” далеко більш вдячного ґрунту, ніж у прозовій: тут нема як похизуватися такими звуковими комбінаціями та ефектами, як у вірші; тут не можна самою формою надолужувати; тут, нарешті, сама техніка не спокушає такими принадними труднощами, перемагання яких часом обертається в фокусництво. Менш блискуча — то менш і принадна це форма в ті часи, коли на всякі блискучки такий попит зринає великий» (там само, стовп. 25). І далі Єфремов говорить про те, що зазначене з'явище свідчить, що «...наша „літературна револю-

ція” одбувається поки що чисто формальним способом, зверху, і зглибока не зачепила ще літературного ґрунту, не дійшла ще до підґрунтя літературного, і хто зна чи переїде навіть з голів у поодиноких людей чи гуртків до ширшої свідомості, як ідейне надбання саме останнього часу. Принаймні брак новаторства якраз там, де техніка не так притягає сама задля себе, показує, що поза технічною стороною „літературна революція” не виявила ні широкого розмаху, ні творчих змаганнів, і не вважаючи на тріскучу фразеологію, перебуває власне на рівні старих форм і настроїв. Навіть настроїв... Бо, як побачимо зараз на прикладі чи не єдиного помітного у нас між молодими письменниками прозаїка, тут поки що не так революцією живляться, як наслідуванням старих, часом досить старих, зразків» (там само).

Позиція С. Єфремова щодо осіб «першого» та «другого ряду» в громадсько-літературному житті України принагідно викладена у відгуку на біографічний нарис Михайла Лозинського «Михайло Павлик, його життя і діяльність», присвячений учневі М. Драгоманова, а за молодих років однодумцеві І. Франка: «Це справді була середня людина, справді він не лишив по собі вікопомних творів. Можна навіть чимало дефектів знайти у тому, що він за своє життя зробив. Але поза всім тим з Павлика таки постать історична. І не тільки час, великий час формування громадського світогляду, виніс Павлика на височінь історичної постаті, — спричинився до цього і сам небіжчик. Багато було тоді покликаних, та мало обраних, і Павлик мав щастя належати до останніх. З натури своєї це був, кажучи влучним слівцем Тургенева, однолюб, однієї книги автор, однієї ідеї вірний adept. І раз потрапивши на свою путь, люде такої вдачі вже з неї не звертають, а віддають себе їй цілими, без останку. Це й зробило з Павлика цікаву й характерну постать у нашій недавній історії» (1918, чис. 12–13, стовп. 700). І далі — вповні логічний висновок: «Такий вигляд має і праця М. Лозинського. Автор добре використав факти з життя Павлика і гарно освітив цю невсипущу постать невтомого працівника. І невеличку книжечку з користю прочитає кожен, хто цікавиться нашим письменством і громадським життям» (там само, стовп. 701).

Увагу дослідників Української революції мають привернути два некрологи, вміщені в «Книгарі»: висока оцінка місії покійного І. Шрага «Людині гармонії» (1919, чис. 21, стовп. 1423–1427) та некролог «До об'єктивної істини», присвячений пам'яті М. Туган-Барановського (1919, чис. 20, стовп. 1257–1262). Першого він добре знав, текст вийшов теплим, щирим, з добре виписаними людськими рисами, у другому некролозі переважає інформація про політичні

погляди, опонентів і соратників. С. Єфремов вичерпно узагальнив еволюцію поглядів М. Туган-Барановського у національному питанні: «Скинувши об'єдинительні окуляри, він все ближче й ближче ставав до українства і скінчив на тому, що визнав себе за українця й свій хист, знання й працю поніс на новий для себе ґрунт з тією сміливістю та безоглядністю, які так характерні були для небіжчика. Свої завички, виховання, традиції він склав і тут на вітвар об'єктивної істини, скоро йому пощастило її розглянути» (там само, стовп. 1261–1262). Порівняльна характеристика поглядів П. Струве, М. Туган-Барановського й В. Леніна, здійснена С. Єфремовим, є підсумком тривалих роздумів щодо знакових постатей російського політикуму.

У бібліографічних нотатках С. Єфремова знаходимо формулювання методичних засад творення популярної біографіки. Сам він був безперечним майстром цього жанру (брошури про Івана Франка, Тараса Шевченка, пресові статті). Він вітав як надзвичайно позитивне перевидання історика, редактора найбільш повного на той час аутентичного тексту «Кобзаря» Василя Доманицького «Життя Тараса Шевченка» (1918, чис. 11, стовп. 656–657): «Біографія Шевченка, що вийшла з-під пера небіжчика Василя Доманицького, досить широко відома нашій публіці: вона бо надрукована була в тих популярних виданнях „Кобзаря”, що дали свого часу славу і невтомному редакторові його, і петербурзьким видавцям. Серед популярних біографій це безперечно одна з найкращих. Просто, стисло, цікаво розказує Доманицький про життя і заслуги Шевченка й не в одну певне несвідому душу зуміє прикинути іскру свідомості й тієї гарячої любови та пошани до невмирущого Кобзаря, якою горів сам автор» (там само, стовп. 656). Водночас критично відгукнувся стосовно праці відомого в майбутньому літературознавця Леоніда Білецького «Про Тараса Шевченка. До шкільного святкування роковин Кобзаря України» (Умань, 1918), призначеної для навчально-виховної роботи в школі:

«Це має бути ніби матеріал для святкування Шевченкових роковин у школі.

Але це тільки матеріал, і до того ж ціни невеликої, бо в такому вигляді, як єсть, книжка мало відповідає своєму завданню. Побожності не досить — до неї треба ще вміння, а його якраз і бракує складачеві. Почати з того, що життєпис і не популярний та не пристосований до дитячої психіки, і повний помилок у мові („виявив *пилку* любовь”, „з *неподражаємою художньою точністю*” і т. і.), та й якийсь занадто не пропорціональний: чотири сторінки віддані на життєпис до скінчення Шевченком академії, а на решту

життя поетового припадає ледве одна сторінка. Вибір поезій про Шевченка і Шевченкових — випадковий: не знати, чому взято ті, а не інші твори для шкільного читання. Отже, кому доведеться з цієї брошури користуватись — муситиме вводити до неї поправки й додати» (1918, чис. 16, стовп. 969–970).

Не знайшов доброго слова Єфремов і щодо аматорських спроб катеринославської «Просвіти», що видала брошуру П. Щукина «Тарас Шевченко. Коротенька біографія» (Катеринослав, 1918): «Про брошуру видання Катеринославської «Просвіти» власне нема чого багато говорити. Нема тут великих огріхів, але нема й чогось яскравого, чогось принаймні свого. Середня брошура, сіренька, як і зверхній її вигляд» (1919, чис. 17, стовп. 1067).

Відреагував С. Єфремов на перевидання у 1918 р. у Полтаві творів свого «вчителя» в політиці та організаційно-видавничих справах Олександра Кониського (1919, чис. 20, стовп. 1281–1282), зауваживши, що «це видання має на меті чисто просвітнє завдання, не претендуючи ні на повноту, ні на якийсь певний план. Отже з цього вигляду й мусимо підступати до його оцінки: не твори письменника рецензувати, бо вибір не дає для цього матеріалу, а виконання просвітніх завданнів видавництва» (там само, стовп. 1281). На думку критика, додана до книжки передмова — «...найслабше в ній місце. Автор передмови пробує і біографію письменника розказати і дати характеристику його письменської та громадської діяльності, але ця спроба рішуче не вдалася. Боюся, що таке пояснення не тільки не пояснить нічого мало освіченому читачеві, а ще більш його заплутає. <...> Способом свого виконання передмова голосно говорить тільки про те, що краще було б обійтись зовсім без неї, і саме це самоубивче завдання вона тільки і справляє добре» (там само, стовп. 1281–1282). Упорядницею збірки та авторкою передмови була молода письменниця Варвара Чередниченко. Користуючись нагодою, С. Єфремов виклав думку щодо оптимальної моделі науково-популярної біографії: «Популярне писання більш за всі інші вимагає певного плану і послідовного розвитку його, а тим часом у передмові панує повний хаос: автор починає з життєпису, потім кидає його й обертається до плутаної теорії психології творчості, далі знов вертається до життєпису, але викладає його дуже абстрактно, одбігаючи од теми, переплітаючи з домислами про вихоплені з гурту твори Кониського. Все це показує, що В. Чередниченко не ясно й собі уявляє літературну постать письменника, про якого пише. Прикро вражають дидактичні одбіги од теми: писати популярно зовсім не значить конче подавати примітивну науку: наука повинна сама собою виникати, а не бути нав'язаною, до того ж у наївній і досить

сумнівній формі» (там само, стовп. 1281). Як бачимо, вимоги С. Єфремова щодо популярної біографіки були цілком обґрунтовані: чіткість плану видання, адресний характер читацької аудиторії, верифікація, документальність, послідовність викладу, вміння «вписати» постать героя в реалії свого часу, добірна літературна мова.

За стислими текстами рецензій можна встановити дійсне ставлення С. Єфремова до «предтеч» національної культури (Г. Квітка-Основ'яненко), її геніїв (Т. Шевченко), діячів «досвітньої доби» українського руху (О. Кониський), ідеологів політичної течії в українстві (М. Драгоманов), сучасників-однодумців (Б. Грінченко, В. Доманицький, І. Шраг), нарешті, модерністів і новаторів (М. Коцюбинський). Показово, що він позитивно ставився і до галичан (М. Павлик, М. Лозинський). Одні особистості чимось його приваблювали, інші відштовхували, але в будь-якому випадку оцінка С. Єфремова важлива для осмислення ролі, з'ясування місця тієї чи іншої постаті в історично-культурному контексті доби.

Зустрічаємося на сторінках «Книгаря» і з Єфремовим-полемістом — йдеться про гостру, з елементами іронії та сарказму, відповідь у статті «З приводу однієї рецензії» (1919, чис. 23–24, стовп. 1642–1645) Дмитру Ревуцькому, несподіваному критику його новітньої «Короткої історії письменства» (1918) (у цю полеміку була вимушена навіть втрутитися редакція «Книгаря» в особі М. Зерова). Привертає увагу трактування С. Єфремовим понять «доба» та «десятиліття» щодо історії літературного процесу та ширше — інтелектуальної думки:

«Ще кілька слів про позитивні вказівки д. Ревуцького.

„Не слід би й залишати, — навчає він, — тут розполог матеріалу по десятиріччям. Треба було розкласти матеріал чи то по літературних напрямках — етнографічному, романтичному, реалістичному і т. д., чи то по галузях — драма, епос, лірика, чи як *інакше*” (!). Поминаючи вже те, що у мене матеріал розложено зовсім не десятиріччями, а більшими періодами і десятиріччя мають вагу тільки як зверхня межа для внутрішнього споріднення, — запитаю д. Ревуцького, чи думав він над тим, що саме мені пропонує? <...> ...Ось цікаво поглянути, яку б дав собі раду рецензент з літературними напрямками, коли у нас вони якраз і не мають ясно окреслених меж і коли одного й того самого письменника можна і роздерти по різних напрямках, і убгати мало не всіх в етнографічний чи реалістичний. Класичний приклад з історією літератури проф. Петрова міг би вже навчити, що з такої спроби нічого, крім довільності і плутанини, вийти не може, а тим більше, коли й самий принцип поділу, як це бачимо у д. Ревуцького, не видержує найелементарніших вимаганнів

наукової класифікації... Лишається ще „по галузях” — нагадує мені д. Ревуцький. Це було б зовсім добре, тільки — може, рецензент з цим згодиться — була б це історія „галузей”, а не історія письменства» (там само, стовп. 1644–1645).

Таким чином, тексти Сергія Єфремова на сторінках «Книгаря» демонструють широкий проблемно-тематичний діапазон, неперевершене володіння українською мовою, широку ерудицію, надзвичайну пам’ять, громадянську мужність, нарешті, дають змогу побачити Єфремова-опонента, нещадного критика «макулатурної» псевдолітературної продукції бурхливих часів революції. «Книгарські» публікації С. Єфремова мають стати в пригоді для підготовки його ґрунтовної наукової біографії (такої поки що немає), бути корисними для створення біографічних нарисів тих авторів, діячів, письменників, про яких він писав. Републікація у повному обсязі, під однією обкладинкою, з фаховими довідками та коментарями цих текстів на часі. Така археографічна праця не лише має бути гідним «вінком на спогад» про одного з найбільш енергійних і талановитих «конструкторів» української нації, а й повинна актуалізувати у свідомості сучасного соціуму питання репрезентації історичної пам’яті доби Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

- 1 *Бойко Ю.* Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова [Текст] / Ю. Бойко // Сучасність. – 1976. – № 10. – С. 33–51.
- 2 *Гирич І.* Публікації С. О. Єфремова в газеті «Нова Рада», 1917–1919 рр. (За архівним примірником з бібліотеки літературознавця) [Текст] / І. Гирич // Укр. археограф. щорічник. – Київ, 1993. – Вип. 2. – С. 336–375.
- 3 *Дашкевич Я.* «Книгарь» — журнал епохи революцій та контрреволюцій [Текст] / Я. Дашкевич // Україна. Наука і культура. – Київ, 1991. – Вип. 25. – С. 26–44.
- 4 *Демченко Т.* «Російський Сфінкс» як метафора й реальність у публіцистиці Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1919–1920 роки) [Текст] / Т. Демченко, С. Іваницька // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2015. – Вип. 11. – С. 228–262.
- 5 *Єфремов С.* Щоденники, 1923–1929 [Текст] / С. Єфремов. – Київ : Газета «Рада», 1997. – 843 с.: іл. – (Б-ка газети «Рада». Мемуари).
- 6 *Животко А. П.* Історія української преси [Текст] / А. Животко / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. – Київ : Наша культура і наука, 1999. – 368 с.

- 7 Зеров М. До 25-літнього ювілею С. О. Єфремова [Текст] / М. Зеров // Книгарь. – 1920. – № 1–3. – Січень – березіль. – Стовп. 1–4.
- 8 Іваницька С. Книжково-видавнича справа у добу Великої революції в роздумах Сергія Єфремова на сторінках часопису «Книгарь» (1917–1920 рр.) [Текст] / С. Іваницька // Бібліотека. Наука. Комунікація: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 6–8 жовт. 2015 р.). – Київ : НБУВ, 2015. – Ч. 1. – С. 176–178.
- 9 Іваницька С. Творчий спадок Михайла Коцюбинського в оцінках Сергія Єфремова на сторінках часопису «Книгарь» (1917–1919 роки) [Текст] / С. Іваницька // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 146–154.
- 10 Неврлий М. Художні напрями й літературні угруповання в ранній українській літературі (1920–30-ті рр.) [Текст] // Неврлий М. Минуле й сучасне: зб. слов'язознавчих праць / передм. І. Дзюби. – Київ : Смолоскип, 2009. – С. 314–331.
- 11 Рудий Г. Розвиток видавничої справи за доби Центральної Ради й Української держави (за матеріалами української преси 1917–1918 рр.) [Текст] / Г. Рудий // Спеціальні істор. дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. – Київ, 2005. – Вип. 12: у 2-х ч. – Ч. 2. – С. 309–322.
- 12 Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський — як політик і людина. З циклу: Головні постаті нашого державного будівництва у 1917 р. [Текст] / О. Шульгин // Зб. на пошану Олександра Шульгина (1889–1960) / Ред. В. Янів. – Париж; Мюнхен: [б. в.], 1969 (Друк. «Logos»). – 359 с. – (Праці іст.-філософ. секції / Записки НТШ; т. 186). – С. 143–155.

REFERENCES

- 1 Boyko, Yu. (1976). *Literaturoznavcha ta literaturno-krytychna metodolohiya Serhiya Yefremova* [Literary and literary-critical methodology Sergey Yefremov]. *Suchasnist'* [Modernity], (10), 33–51. [in Ukrainian].
- 2 Nyrych, I. (1993). *Publikatsiyi S. O. Yefremova v hazeti «Nova Rada», 1917–1919 pp. (Za arkhivnym prymirnykom z biblioteky literaturoznavtsya)* [S. O. Yefremov's publications in the newspaper «Nova Rada», 1917–1919 (On an archival exemplar from the library of literary criticism)]. In *Ukrayins'kyu arkheohrafichnyy shchorichnyk* [Ukrainian Archaeological Yearbook]. (Vol. 2, pp. 336–375). Kyiv. [in Ukrainian].
- 3 Dashkevych, Ya. (1991). «*Knyhar'*» — *zhurnal epokhy revolyutsiy ta kontrrevolyutsiy* [«Knyhar» is a magazine of the era of revolutions

- and counterrevolutions]. In *Ukrayina. Nauka i kul'tura* [Ukraine. Science and culture]. (Vol. 25, pp. 26–44). Kyiv. [in Ukrainian].
- 4 Demchenko, T. & Ivanyts'ka, S. (2015). «*Rosiys'kyi Sfinks*» yak metafora ta real'nist' u publitsystytsi Serhiya Yefremova na shpal'takh «*Knyharya*» (1919–1920 roky) [«Russian Sphinx» as a metaphor and reality in the journalism of Serhiy Yefremov on the pages of «Knyhar» (1919–1920)]. In *Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr.* [Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. (Vol. 11, pp. 228–262). Kyiv. [in Ukrainian].
 - 5 Yefremov, S. (1997). *Shchodennyky, 1923–1929* [Diaries, 1923–1929]. Kyiv: Hazeta «Rada». [in Ukrainian].
 - 6 Zhyvotko, A. P. (1999). *Istoriya ukrayins'koyi presy* [History of Ukrainian Press]. Kyiv: Nasha kul'tura i nauka. [in Ukrainian].
 - 7 Zerov, M. (2020). *Do 25-litn'oho yuvyleyu S. O. Yefremova* [To the 25th anniversary of S. O. Yefremov]. *Knyhar'*, 1–3, 1–4. [in Ukrainian].
 - 8 Ivanyts'ka, S. (2015). *Knyzhkovo-vidavnycha sprava u dobu Velykoyi revolyutsiyi v rozдумakh Serhiya Yefremova na storinkakh chasopysu «Knyhar'» (1917–1920 rr.)* [Book publishing at the time of the Great Revolution in the reflections of Serhiy Yefremov on the pages of the journal «Knigar» (1917–1920)]. In *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiya* [Library. Science. Communication]: materials scientific conference (Kyiv, October, 6–8). (Vol. 1, pp. 176–178). Kyiv. [in Ukrainian].
 - 9 Ivanyts'ka, S. (2015). *Tvorchyy spadok Mykhayla Kotsyubyns'koho v otsinkakh Sergiya Yefremova na storinkakh chasopysu «Knyhar'» (1917–1919 roky)* [The Kotsiubynsky's creative legacy in estimates of Sergiy Yefremov on the pages of the magazine «Knigar» (1917–1919 years)]. *Siveryans'kyi litopys* [Siversian chronicle], 1, 146–154. [in Ukrainian].
 - 10 Nevrllyy, M. (2009). *Khudozhni napryamy i literaturni uhrupuvannya v ranniy ukrayins'kiy literaturi (1920–30-ti rr.)* [Artistic trends and literary groups in early Ukrainian literature (1920–30s)]. In *My-nule i suchasne. zbirnyk slov'yanoznavchyykh prats'* [Past and present: a collection of Slavic works]. (Pp. 314–331). Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
 - 11 Rudyy, H. (2005). *Rozvytok vydavnychoyi spravy za doby Tsentral'noyi Rady y Ukrayins'koyi derzhavy (za materialamy ukra-yins'koyi presy 1917–1918 rr.)* [Development for publishing the Central Rada and the Ukrainian state (based Ukrainian press 1917–1918)]. In *Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannya teoriiy ta me-*

- todyky* [Special Historical Disciplines: Theory and Methodology]. (Vol. 12, b. 2, pp. 309–322). Kyiv. [in Ukrainian].
- 12 Shul'hyn, O. (1969). *Mykhaylo Serhiyovych Hrushevs'kyu — yak polityk i lyudyna. Z tsyклу. Holovni postati nashoho derzhavnoho budivnytstva u 1917 r.* [Mikhail Serhiyovich Hrushevsky as a politician and a man. From the series: Key figures of our state building in 1917]. *Zbirnyk na poshanu Oleksandra Shul'hyna (1889–1960)* [Compilation to honor Alexander Shulgyn (1889–1960)]. (Pp. 143–155). Paryzh; Myunkhen. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 23.09.2017 р.

Публіцистика Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1917–1920 рр.): історико-біографічні аспекти.

Іваницька С. Г., кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри права та соціально-гуманітарних дисциплін Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій (Запоріжжя).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 156–180.

Метою статті є систематизація та аналіз змісту публікацій видатного критика, публіциста, історика літератури Сергія Єфремова (1876–1939) на сторінках бібліографічного місячника «Книгарь: літопис українського письменства». Цей доробок містить 47 рецензій, бібліографічних нотаток, книгознавчих і літературознавчих статей, два некрологи — пам'яті І. Шрага та М. Туган-Барановського, статтю про нищення денікінцями українських видань. Автор зосередився на рецензуванні С. Єфремовим історико-біографічних видань, з'ясуванні критеріїв щодо цього популярного жанру.

Ключові слова: Сергій Єфремов, «Книгарь», Українська національно-демократична революція, рецензія, біографіка.

Publicistic texts of Sergiy Yefremov of the bibliographic magazine “Knyhar” (1917–1920): historical and biographical aspects.

Svitlana Ivanitska, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Law and Social and Humanitarian Sciences of the Zaporizhzhya Institute of Economics and Information Technologies (Zaporizhzhya).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 156–180.

The purpose of the article is to systematize and analysis the content of the publications of the famous critic, publicist and literary historian Sergiy Yefremov (1876–1939) on the pages of the bibliographic magazine “Knyhar: litopys ukrayinskoho pysmenstva”. This legacy represents are 47 reviews, bibliographic notes, bibliographic and literary articles, two obituaries for the memory of I. Shrag and M. Tugan-Baranovsky, an article about the Denikin’s destruction of Ukrainian editions. The author focuses on the review of Yefremov’s historical and biographical publications, to elucidate the criteria for this popular genre.

Keywords: Sergiy Yefremov, “Knyhar”, Ukrainian national-democratic revolution, review, biographical study.

Публицистика Сергея Ефремова на страницах «Книгаря» (1917–1920 гг.): историко-биографические аспекты.

Іваницька С. Г., кандидат исторических наук, доцент, заведующая кафедрой права и социально-гуманитарных дисциплин Запорожского института экономики и информационных технологий (Запорожье).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 156–180.

Целью статьи является систематизация и анализ публикаций выдающегося критика, публициста, историка литературы Сергея Ефремова (1876–1939) на страницах библиографического месячника «Книгарь: летопись украинской литературы». Это наследие включает 47 рецензий, библиографических заметок, книговедческих и литературоведческих статей, два некролога — памяти И. Шрага и М. Туган-Барановского, статью об уничтожении деникинцами украинских изданий. Автор сосредоточился на рецензировании С. Ефремовым историко-биографических изданий, выяснении критериев этого популярного жанра.

Ключевые слова: Сергей Ефремов, «Книгарь», Украинская национально-демократическая революция, рецензия, биографика.